

Bogdan Bobowski

Uniwersytet Zielonogórski

GMERKI ORAZ PIECZĘCIE HERBOWE MIESZCZAN (uwagi w związku z odnalezieniem na terenie badań archeologicznych w Gdańsku przy ulicy 3 Maja dwóch nieznanych dotychczas zabytków sfragistyki mieszczańskiej o metryce XV- i XVI-wiecznej)

Zasłużony polski sfragystyk Marian Gumowski określał gmerki mieszczańskie jako „znaki własnościowe, raczej osobiste niż rodzinne utworzone z kresek prostych lub łamanych”¹. Czołowy XIX-wieczny prekursor badań niemieckiej heraldyki mieszczańskiej Carl Gustav Homeyer (1795-1874) opisywał gmerki jako znaki utrwalone w systemie linii, kresek i różnych figur geometrycznych w najróżniejszych kompozycjach graficznych wzajemnie ze sobą połączonych², nacechowanych prostotą i łatwością wykonania oraz pozbawionych stylizowanych form sztuki heraldycznej (*kunstloseste*)³. System kresek prostych, pętlicowatych, łuków, kół i innych jeszcze form akcentowano bardziej na linii pionowej, kreśląc je od dołu do góry aniżeli na linii poziomej⁴. Przyjmowana z założenia łatwość i prostota w kształtowaniu obrazu znaku tożsamościowo-własnościowego wiązała się z funkcją praktyczną gmerków, którymi znakowano różne przedmioty ruchome, domy, znaki graniczne, płyty nagrobne, bydło, drzewa stanowiące własność prywatną posiadacza gmerku itd. Funkcje gmerków jako indywidualnych znaków własnościowych ilustrują następujące wybrane przykłady na podstawie testamentów mieszczan Świdnicy. Na przykład pierścień legowany mocą testamentu mieszczanina tego miasta Krzysztofa (*Christoph*) Dreschera w 1580 r. na rzecz żony określony został jako *Petschir Ring*⁵ i w tej samej formie zapisany w te-

¹ M. Gumowski, *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, Toruń 1970, s. 6 i n.

² Patrz: P. Knötel, *Bürgerliche Heraldik. Dritte verbesserte und erweiterte Auflage*, Breslau 1922, s. 25.

³ C.G. Homeyer, *Die Haus- und Hofmarken*, Berlin 1870, s. 139.

⁴ Ilustruje to np. gmerk przerysowany na oprawie Caspara Weinreicha kroniki gdańskiej z 1489 r.

⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Dokumenty miasta Świdnicy, sygn. U 3553 – dalej skrót: AP W-w, Dokumenty, U 3553.

stamencie mieszczanina świdnickiego Vincentiusa z 1613 r.⁶ miał uznaną funkcję pierścienia – sygnetu ze stemplem gmerku, którym pieczętowano różne pisma właścicieli takich sygnetów. Białoskórnik Hans Saydell legował dwóm córkom naczynia z cyny, które otrzymał bądź zostały wytworzone w okresie trwania jego pierwszego małżeństwa. Zostały one oznaczone jego imieniem oraz znakiem tożsamościowym (gmerkiem) (*alles zinern Gefesse so in der Ersten Ehe zusammengebracht undt erzeuget wordem, undt unter meinem Gemärcke undt Nahmen alleine gezeichnet*)⁷. Inny mieszczanin świdnicki Helias Weiss zapisał żonie wszystkie naczynia z cyny pozyskane na okoliczność ich ślubu, oznaczone znakiem indywidualno-tożsamościowym małżonki, a także nowo wytworzony srebrny pucharek (*silberne becherlein... so ich neu machen lassen... dan auch all das Zinen gefess so ir auff unser beyder Hochzeit vorehret, undt ihn ir Zeichen gezeichnet soll ir auch unvegerlich vorbleiben*)⁸. Także mieszczanin świdnicki Christoff Drescher legowany na rzecz żony sprzęt domowy oznakował jej znakiem indywidualnym (*Haussrath... geräthe... mit iren Zeichen bezeichnet*)⁹. Przykład kolczugi z małym brązowym pierścieniem ze znakiem rzemieślnika (gmerkiem) stanowi zaginiony dziś egzemplarz z muzeum w Legnicy, reprodukowany w wydawnictwie *Liegnitz 700. Jahre eine Stadt deutschen Rechts, Breslau 1942*¹⁰.

Pod pojęciem *merchant's marks* Anglicy rozumieli znaki tożsamościowo-własnościowe, które umacniały moc dowodową podpisu ich posiadacza, np. na dokumentach dotyczących różnych transakcji handlowych, a także znaki potwierdzające jakość i autentyczność zbywanych towarów. Najczęściej umieszczane były na pieczęciach sygnetowych.

Głównym źródłem do badań nad gmerkami i heraldyką mieszczańską są pieczęcie sygnetowe na dokumentach¹¹. Przed ich pojawieniem się wszelkie czynności prawne mieszczan konfirmowano pieczęcią miasta lub miejscowego kościoła¹². Pieczęcie sygnetowe umieszczano zwłaszcza przy testamentach, inwentarzach pośmiertnych, dokumentach spadkowych, działach majątkowych, umowach, skryptach dłużnych, listach, kwitach, wekslach. Najczęściej są to pieczęcie papierowe na podkładzie woskowym, wyciśnięte bezpośrednio na dokumencie lub na kwadratowej zakładce. Zazwyczaj pieczęcie sygnetowe przy dokumentach były własnością wystawców tych dokumentów lub uczestników czynności prawnych oraz świadków. Obok odcisków

⁶ AP W-w, Dokumenty, U 3656.

⁷ AP W-w, Dokumenty, U 3662 z 1616 r.

⁸ AP W-w, Dokumenty, U 3581 z 1591 r.

⁹ AP W-w, Dokumenty, U 3553 z 1580 r.

¹⁰ Rycina zamieszczona na nieponumerowanej karcie po s. 80.

¹¹ Patrz: K. Follprecht, *Gmerki mieszczan krakowskich (z zasobu Archiwum Państwowego w Krakowie)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2003, t. 9, s. 46-62.

¹² Patrz: C.G. Homeyer, *op. cit.*, s. 227.

pieczęci sygnetowych z gmerkami lub godłami figuralnymi (np. podkowy, kotwice, narzędzia pracy)¹³ zakreślano podpisy ich posiadaczy.

W świetle dotychczasowych badań najstarsze gmerki na ziemiach polskich pojawiły się w ciągu XIV w., ale ich upowszechnienie w różnych częściach Europy nastąpiło dopiero w XVI i XVII w. wraz ze wzrostem pozycji stanu mieszczańskiego. W Europie zachodniej najwcześniejsze pojedyncze egzemplarze znane były już w końcu XIII w., zwłaszcza na terenie Skandynawii, północnych Niemiec, w Niderlandach, Anglii, północnej Francji, górnej Italii, a także na terenie półwyspu Iberyjskiego¹⁴. *Marcae* lub *notae mercatorum* jako indywidualne znaki tożsamościowo-własnościowe kupców lubeckich znane są już od 1290 r.¹⁵ Księga kramarzy lubeckich z ok. 1300 r. zawiera pełny wykaz gmerków w posiadaniu tej grupy kupców. Gdańska księga handlowa za lata 1420-1460 zawiera rysunkowe przedstawienia gmerków kupców gdańskich oraz przybywających do tego miasta kupców miast niemieckich, skandynawskich, angielskich, germańskich i holenderskich¹⁶.

Gmerki występują bezpośrednio w polu pieczęci (najczęściej owalnym czy ośmiobocznym) lub w tarczy. Początkowo były to znaki personalne, następnie w okresie ich upowszechnienia się były dziedziczone z ojca przez najstarszego syna¹⁷. Kobiety zazwyczaj posługiwały się własnymi sygnetami, rzadziej używały znaków męża bądź ojca, wdowy zaś potwierdzały dokumenty i znakowały różne przedmioty osobiste gmerkami zmarłego męża. Odnotowano również przypadki uwierzytelniania czynności prawnych znakami własnościowymi pożyczonymi od innych osób¹⁸. Pozostali synowie poza najstarszym modyfikowali odpowiednio znak ojca.

Imiona i nazwiska posiadaczy pieczęci sygnetowych z gmerkiem bądź godłem figuralnym w formie inicjalnej lub pełnej, najczęściej w wersji łacińskiej, umiejscawiano na tarczy lub nad nią albo w otoku. W sporadycznych przypadkach dodawano pierwsze litery zawodu lub sprawowanego urzędu¹⁹.

Gmerki mieszczańskie jako znaki własnościowo-rozpoznawcze były znacznie starsze od herbu mieszczańskiego. Trudno zgodzić się z prekursorem badań nad heraldyką mieszczańską na gruncie polskim Adamem Chmielem, dla którego herb i gmerk mieszczański oznaczały to samo zjawisko, mimo że ze względów formalnych

¹³ Por. P. Knötel, *op. cit.*, s. 25 i n.

¹⁴ Patrz: K.K.A. Ruppel, *Die Hausmarke*, Berlin 1939, s. 45.

¹⁵ C.G. Homeyer, *op. cit.*, s. 172.

¹⁶ Th. Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte unter Herrschaft des Deutschen Ordens*, Leipzig 1858, s. 224.

¹⁷ Patrz zwłaszcza: P. Knötel, *op. cit.*, s. 25.

¹⁸ K. Follprecht, *Pieczęcie mieszczan krakowskich*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006, s. 350 i n.

¹⁹ C.G. Homeyer, *op. cit.*, s. 227; K. Follprecht, *Pieczęcie mieszczan krakowskich*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 349.

nie należy ich traktować jako grup znaków identycznych ani paralelnych²⁰. Niezbyt zdecydowanie rozróżnia gmerk od herbu współczesna badaczka tej tematyki Kamila Follprecht, skoro przyjmuje, że gmerki wyróżniały mieszczan, w związku z czym spełniały funkcję analogiczną jak herby szlacheckie²¹. Klarowne jest stanowisko Józefa Szymańskiego w kwestii roli gmerków mieszczzańskich w procesie kształtowania się herbu mieszczkańskiego poprzez stopniową heraldyzację owych znaków własnościowo-rozpoznawczych. Badacz ten słusznie przy tym podkreśla, że gmerk: „niemniej najczęściej pozostawał znakiem własnościowo-rozpoznawczym, zatem gmerkiem w pełnym tego słowa znaczeniu”²². Wyczerpujące uzasadnienie potrzeby bardziej precyzyjnego zróżnicowania gmerku i herbu mieszczkańskiego przedstawił ostatnio Jan Wroniszewski²³. Taki kierunek badań nie jest zresztą żadnym *novum*, akcentował go bowiem już w swoich studiach w końcu XIX w. Antoni Małecki²⁴. Wprawdzie upłynęło ponad sto lat od sformułowania owego wyzwania, to jednak w dalszym ciągu stoimy w miejscu, które wyznaczały prace A. Małeckiego, Wiktora Wittyga i Franciszka Piekosińskiego²⁵. Analogicznie w historiografii niemieckiej ożywienie badań nad heraldyką mieszczką nastąpiło w II połowie XIX i w pierwszych dziesięcioleciach XX w.²⁶ Heraldyka miejska dopiero w ostatnich latach w historiografii polskiej zaczyna stawać się przedmiotem szczegółowych badań, co poświadczają wymienione już publikacje K. Follprecht, J. Wroniszewskiego czy I. Grzelczak-Miłoś²⁷. W opinii jednego z najlepszych znawców problematyki sfragistyczno-heraldycznej Zenona Piecha wyrażonej w 2008 r., gmerki mieszczkańskie i w ogóle heraldyka miej-

²⁰ A. Chmiel, *Z herbarza mieszczkańskiego. Herby Cyrusów mieszczkan krakowskich*, „Rocznik Krakowski” 1898, t. 1, s. 272.

²¹ K. Follprecht, *Pieczęcie mieszczkan krakowskich*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 339; też *Gmerki mieszczkan krakowskich...*, s. 46-62.

²² J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983, s. 671.

²³ J. Wroniszewski, *Herb i gmerki rodziny Vasanów. Z problematyki późnośredniowiecznej sfragistyki mieszczkańskiej*, [w:] *Miasta. Ludzie. Instytucje. Znaki. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75. rocznicę urodzin*, red. Z. Piech, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana – Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008, s. 779-788.

²⁴ A. Małecki, *Studia heraldyczne*, t. 1-2, Lwów 1890.

²⁵ Por.: *ibidem* oraz: W. Wittyg, *Znaki pieczętne (gmerki) mieszczkan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” 1906, s. III-VI; F. Piekosiński, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Kraków 1899; *idem*, *Sala gotycka w kamienicy hetmańskiej w Krakowie*, „Rocznik Krakowski” 1898, t. 1, s. 2; patrz również: M. Gumowski, *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, Toruń 1970, zwłaszcza s. 14.

²⁶ Wyznaczały je wymienione wyżej poważne prace C.G. Homeyera, P. Knötela, K.K.A. Ruppela oraz liczne dalsze, dotyczące zwłaszcza północnych Niemiec (m.in. F. Lisch, *Über die Hausmarken und das Loosen in Mecklenburg*, [in:] *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburg. Geschichte und Altertumskunde*, Bd. 20 (1855); Chr. L. v. Steman, *Hausmarken und Siegel im Herzogtum Schleswig*, [in:] *Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogtümer Schleswig, „Holstein und Lauenburg”*, Bd. 10 (1869); F. Paren, *Die Hofmarken des Marienburger Kreises*, Elbing (1869); S.A. Poppe, *Die Hausmarken Bremens und des Unterweser-Gebiets*, „Bremisches Jahrbuch” 1872, t. 6, s. 266-319.

²⁷ J. Grzelczak-Miłoś, *Stan i perspektywy badań nad gmerkami mieszczkańskimi na przykładzie Poznania*, „Nasze Historie” 2005-2006, t. 9, s. 105-124.

ska stanowią „temat właściwie w polskiej literaturze nieobecny”²⁸. W historiografii niemieckiej renesans badań nad heraldyką mieszczańską jest zauważalny od lat 60. minionego stulecia²⁹.

Dla wyjaśnienia procesu kształtowania się herbu mieszczańskiego kluczowe znaczenie ma stwierdzenie C.G. Homeyera wskazujące na równoczesne posługiwanie się przez mieszczan (zwłaszcza patrycjatu) kilkoma pieczęciami, jedną z herbem, drugą z gmerkiem³⁰. Identyczne dane przytacza M. Gumowski³¹. Takie przypadki wcale nie były odosobnione, gmerk i herb bowiem pełniły zupełnie różne funkcje, pierwszy, niezależnie czy był umieszczony na tarczy, czy w polu pieczęci, stanowił znak indywidualno-tożsamościowy, wyróżniający konkretną osobę w ramach całego kręgu krewniaczego, natomiast herb symbolizował przynależność do rodziny. Umieszczenie gmerku na tarczy nie może zatem oznaczać ich heraldyzacji. W trakcie prowadzonych przez autora badań archeologicznych przy ul. 3 Maja 8 w Gdańsku³² odkryto dwa zabytki sfragistyki mieszczańskiej: stempel z kompozycją gmerku kreskowego (ryc. 1a, 1b) oraz sygnet prezentujący godło figuralne, czyli pieczęć herbową (ryc. 2a, 2b). Niestety w opracowaniach dotyczących sfragistyki gdańskiej³³ nie znaleziono danych porównawczych dotyczących ewentualnych właścicieli odkrytych artefaktów.

²⁸ Z. Piech, *Perspektywy polskich badań sfragistycznych*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 39.

²⁹ Z ważniejszych opracowań należy wymienić: H. Spruth, *Die Hausmarke, Wesen und Bibliographie*, Neustadt-Aisch 1965; H. Knoth, *Hessische Hausmarken*, Neustadt-Aisch 1967; K. Bühler Oppenheim, *Zeichen, Marken, Zinken*, Stuttgart 1971; K. Czaja, *Hausmarken: Praxis und Genese*, [in:] *Das Siegel. Gebrauch und Bedeutung*, hrsg. von G. Signori, Darmstadt 2007, s. 175-179; O. Neubecker, *Grosses Wappen – Bilder – Lexikon der bürgerlichen Geschlechter Deutschlands, Österreichs und der Schweiz*, Augsburg 1992; *idem*, *Heraldik, Wappen – ihr Ursprung, Sinn und Wert*, München 2002.

³⁰ C.G. Homeyer, *op. cit.*, s. 355.

³¹ M. Gumowski, *op. cit.*, s. 14.

³² Stanowisko archeologiczne zlokalizowane było w Kwartale Grodzisko, u podnóża zbocza wschodniego Zespołu Fortyfikacyjnego. Obszar od 1655 r. (po budowie fortyfikacji Góry Gradowej) znalazł się w obrębie zespołu miejskiego. W XVII w. funkcjonowały tutaj ogrody porośnięte rozproszonym lasem. Pierwotne ukształtowanie terenu okolic Góry Gradowej było mocno pofałdowane. Przez stanowisko przebiegał głęboki wąwóz, zasypywany od XVII w. warstwami miejskimi. Niwelacyjne warstwy akumulacyjne osiągnęły łącznie miąższość do 7,5 m. Zabytki odkryto na złożu wtórnym w obrębie warstw niwelacyjnych o metryce wczesnonowożytnej.

³³ M. Gizowski, *Herby patrycjatu gdańskiego*, Gdańsk 1999; *idem*, *Źródła i obiekty gdańskiej heraldyki patrycjuszowskiej*, Gdańsk 2002.

Ryc. 1a, 1b. Stempel z kompozycją gmerku

Chronologia: XV w.

Forma zachowania: oryginalny kolisty stempel (tłok pieczętny) wykonany z brązu

Średnica: 25 mm

Stempel: w centralnym polu pieczęci tarcza późnogotycka, w polu której gmerk określony jest kompozycją belkową. Belka pionowa długa z nałożonymi krótkimi elementami skośnymi (u góry belki pionowej ukośnie w lewo, na 1/3 wysokości tej belki ukośnie na oba boki). Po bokach tej kompozycji dwie krótsze zaostrome belki (z prawej w dół, z lewej w górę elementami zaostrozonymi). Legenda minuskułą gotycką w otoku kolistym w obramowaniu grubej linii paciorkowatej - +S : c l a v s ° w . . i n i r. Pole wewnętrzne pieczęci oddzielone od legendy kolistą grubą linią perełkowaną.

Uchwyt: zespolony po środku tarczy tłoka w formie poziomej sztabki z otworem w formie małego kwadratu na pasek bądź sznur do przypinania do pasa.

Stan zachowania: częściowo wytarta legenda oraz fragmentarycznie zachowany uchwyt tłoka.

Uwagi: zabytek stanowi przykład typowego znaku własnościowo-tożsamościowego (gmerku) posiadacza określonego w legendzie.

Ryc. 2a, 2b. Sygnet z pieczęcią herbową

Chronologia: XVI w.

Forma zachowania: oryginalny kolisty stempel (tłok pieczętny) wykonany z mosiądzu

Średnica: 26 mm

Stempel: w kolistym polu pieczęci tarcza o zaokrąglonej dolnej krawędzi (na wzór konwencji późnogotyckiej) z motywem prawdopodobnego zgrzebła (zdzieraka) do rozczesywania i prostowania włókien wełny, lnu lub bawełny przed przędzeniem, przedstawione na trzech ostrzach z kulistym uchwytem i kolistym elementem nad tym narzędziem. Ostrza osadzone na strzale (może oznaczenie kierunku ruchu narzędzia przy rozczesywaniu włókien). U góry i po bokach tarczy trzy pierścieniowate koraliki, identyczne jak w otoku legendy. Legenda majuskułą renesansową z cechami gotyckimi – o o o FRÄNSOIS ooooo M Ä E S V R w otoku oddzielona od wewnętrznego pola pieczęci układem dwóch cienkich linii wypukłych o kształcie niepełnego okręgu, przerwanych w dole przez dół tarczy herbowej. Linie brzegową stanowi układ dwóch średniej grubości okrągłych linii wypukłych.

Uchwyt: w części środkowej tarczy tłoka zespolony uchwyt w formie stylizowanego krzyża z okrągłym otworem (w miejscu zespolenia ramion krzyża) na rzemyczek bądź sznur do przypinania do pasa.

Stan zachowania: bardzo dobry.

Uwagi: opisany zabytek ze względu na element figuralny (motyw narzędzia pracy) na tarczy stanowi pieczęć herbową (nie gmerk).

Bogdan Bobowski

GMERKI ORAZ PIECZĘCIE HERBOWE MIESZCZAN
(UWAGI W ZWIĄZKU Z ODNALEZIENIEM NA TERENIE BADAŃ
ARCHEOLOGICZNYCH W GDAŃSKU PRZY ULICY 3 MAJA DWÓCH NIEZNANYCH
DOTYCZĄCZAS ZABYTEKÓW SFRAGISTYKI MIESZCZAŃSKIEJ O METRYCE
XV- I XVI-WIECZNEJ)

Streszczenie. W opracowaniu wskazuje się na potrzebę zróżnicowanego traktowania herbu i gmerku mieszczańskiego jako zupełnie różnych zjawisk. Gmerki pełniły funkcję znaków indywidualno-tożsamościowych, którymi znakowano należące do posiadaczy gmerków ruchomości, domy, zwierzęta itp. Potwierdzały one jakość i autentyczność zbywanych towarów. Ich upowszechnienie w różnych częściach Europy nastąpiło w XVI i XVII w., ale najwcześniejsze na ziemiach polskich pojawiły się już w XIV w. Gmerk jako znak utrwalony w formie linii, kresek bądź różnych figur geometrycznych bez względu na to czy był umieszczony na tarczy, czy w polu pieczęci, stanowił znak indywidualno-tożsamościowy, a zatem był znakiem ściśle personalnym, natomiast sygnet z godłem figuralnym, wyrażonym m.in. w postaci narzędzi pracy był pieczęcią herbową. Herb symbolizował przynależność jego posiadacza do rodziny. Rycina 1 prezentuje gmerk z kompozycją belkową, a rycina 2 przedstawia stempel pieczęci herbowej z godłem figuralnym w formie narzędzia pracy. Oba zabytki wyeksplorowane zostały w Gdańsku przy ul. 3 Maja 8 w trakcie ratowniczych badań archeologicznych.

Słowa kluczowe: sfragistyka, gmerk, herb, pieczęć herbowa, zabytki archeologiczne

HOUSE MARKS AND THE COAT OF ARMS OF THE BURGHERS
(COMMENTS IN CONNECTION WITH THE DISCOVERY OF TWO UNKNOWN
SIGILLOGRAPHIC FINDS AT EXCAVATION IN GDAŃSK AT 3 MAJA STREET)

Summary. The aim of this article is to indicate diversity of the Heraldic Seals and the House Marks as a completely different phenomena. House Marks served as signs of individuality-identity, which labeled belongings, tools, houses, etc. They confirmed the quality and authenticity of the sold goods. Their popularity in different parts of Europe took place in the 16th and 17th century. The earliest House Marks in Poland have been noticed in the 14th century. House Mark as a mark made in the form of lines, dashes or various geometric figures was a sign of individuality-identity. House Mark was a strictly personal sign. Signet ring with the figural emblem, expressed in the form of tools was the Heraldic Seal. Coat of Arms symbolized holders membership to the family.

Keywords: sigillography, house mark, coat of arms, seal, archaeological artifacts